

Проф. д.ик.н. Росица Чобанова*

НОВИЯТ СТАДИЙ НА ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Приведени са аргументи, че националните стопанства осъществяват преход към нов стадий на развитие, съпътстван от промяна в парадигмата на формиране и провеждане на икономическа политика. Уточнено е съдържанието на съответния понятийно-категориален апарат, а именно на разбирането за развитие на националното стопанство, за нов стадий в това развитие, за прехода към него и др. Като теоретико-методологически инструментариум е използвана Хегеловата доктрина за развитие на икономиката и обществото, както и концепцията за иновативност на националната икономика. Доказателствата за нов стадий на развитие от гледна точка на практиката на формиране на политика за икономическо развитие са свързани с прилагането на нови показатели, характеризиращи нови цели на политиката за икономическото развитие, с нови методологии за събиране и интерпретиране на данни за нови процеси и явления. Аргументи за прехода към нов стадий на икономическо развитие са представени и от динамиката в практиката на ЕС при формиране и оценка на политиките за развитие и мониторинг на постигането на нови цели, както и от цялостното преосмисляне на стратегията за развитие. Приведените данни показват незадоволително представяне на България сред страните-членки на ЕС. То се свързва с подценяването на наложителното в условия на преход към нов стадий преосмисляне на стратегията ѝ за развитие.

JEL: O1; O33; A13

Ключови думи: икономическо развитие; технологична промяна; държавна политика; връзка на икономиката със социалните ценности

В съвременните условия на ускорени промени икономическото развитие е едно от най-използваните понятия както в специализираната литература, така и при формирането на икономическата политика. В същото време съдържанието му има различно тълкувание, което се променя и във времето. Това поражда сериозни проблеми при наблюдението на новите процеси и при създаването на адекватна на тях политика за развитие на националното стопанство, респ. при научната комуникация, особено в периода на трансформации. Например с разпадането на господстващата до 1990 г. в Централна и Източна Европа икономическа система разбирането за ориентацията на развитието на националното стопанство към „все по-пълното удовлетворяване на растящите потребности на трудещите се и всестранното развитие на личността“ става невалидно. След 1990 г. при формирането и провеждането на икономическата политика започва да се отстоява неокласическото схващане, според което целта е въвеждането на пазарен механизъм. Такова разбиране на целта и използването му в практиката се определя като „машабна злоупотреба“, състояща се в подмяна на целта със средството за постигането ѝ. В резултат от тази подмяна постиженията

* ИИИ при БАН, секция „Икономика на фирмата“, r_chobanova@iki.bas.bg

на икономическата политика се свеждат до поддържането на ниска инфлация, нисък бюджетен дефицит, повишен валутен резерв, стабилен валутен курс и т.н., а не до постигане на социално-икономически цели (Ангелов, 2001). В същото време наблюденията върху стопанските организации показват, че се губят външни пазари, затварят се научни институти, обслужващи стопанските организации, губи се иновационен потенциал за развитие, закриват се редица печеливши производства (Димитров и др., 1998). Констатира се разрыв между протичащи процеси в икономиката и провеждана политика на развитие (Илиев, 2004).

Друг проблем, който налага изясняване на разбирането за икономическото развитие, е връзката му с глобализацията. Често не се отчита, че глобализацията, заедно с ускоряването на производството на знания и обновяването в резултат от дигитализацията, освен положителни има и много негативни последици не само за отделния индивид и за националното стопанство, но и за цялото човечество (глобалното затопляне, ограничеността на жизненоважни ресурси – чист въздух, вода, земя и др., и свързаните с това социални напрежения, ерозията на социалния идентитет и на свободата на личността и т.н.). Важността на тези въпроси генерира, от една страна, все повече различни концепции за икономическо развитие – икономика на знанието, дигитална икономика, кръгова икономика и т.н., а от друга – съответното многообразие от цели, стратегии и политики за осъществяването им. Това поставя проблема за определянето на спецификата, съответно на инвестиционните приоритети за развитие на националното стопанство. Липсата на такова обосновано виждане води до предлагането на механично следване на чужд опит (Hristozov, Chobanov, 2020, p. 103.), което дискредитира управлението. Тревога буди фактът, че колегиата (вкл. при поръчване/определяне на темите на дисертациите) недооценява необходимостта от изследването на тези проблеми (Inzelt, Csonka, 2020).

Във връзка с това по-нататък е направен опит да се допринесе за дефиниране на понятието „икономическото развитие“, както и на свързаните с него понятия „стадий на икономическото развитие“ и „преход от един стадий в друг“. Теоретично-методологична основа на изследването е Хегеловата доктрина за икономическото развитие и концепцията за иновативност на националната икономика. Тя се използва при интерпретирането на концепции за ролята на знанието, иновациите, циркулярността на ресурсите и дигитализацията за развитие на националното стопанство, разбирано като процес на количествени промени, водещи до качествено различни цел, субект и средство за развитие, както и за прехода към нов стадий на икономическо развитие.

Разбирания за икономическото развитие

Влагането на различен смисъл в понятията е пречка в научната комуникация. За да се избегне това, в нашето изследване икономическото развитие се тълкува въз основа на произхода и на контекста на употребата му в съвременната научна литература, включваща научните търсения и на колегиата в България.

Етимология на понятието

Понятието „икономическо развитие“ съдържа два свързани термина: „икономика“ и „развитие“. Първият произлиза от гръцката дума οἰκονόμος (съставена от οἶκος – къща, домакинство, дом, и νόμος – територия, в която управлявам; разпределям, разменям, раздавам; правило, закон) и в буквален превод означава „правила за водене на домашното стопанство“.

Вторият съставен термин – „развитие“, има много широка и доста неprecизираща употреба. Най-често значението му се свързва с непрекъснат процес на преход от един стадий към друг, по-съвършен. Понякога то има и негативна смислова натовареност (например „развитие на пандемията“).

Това ни дава основание от гледна точка на етимологията на понятието да определим икономическото развитие като *постоянен процес на промяна на състоянието (в случая на икономиката, разбирана най-често като национално стопанство) от един стадий към друг с различа скорост.*

Използване на понятието и разбирания за икономическото развитие в съвременната литература

Според разбирането за икономическо развитие, възникнало след Втората световна война, това е процес на трансформация на национални икономики с ниски доходи (слаборазвити) в съвременни индустриални икономики. Теориите за такова икономическо развитие (вж. Copestake, 1999) се разграничават според това дали икономиките са (а) относително отворени, или затворени за международна търговия, (б) активно управлявани от държавата (dirigiste), или разчитат на частна дейност (laissez-faire). Всички тези теории се занимават основно с обяснение на вариациите в дългосрочния икономически растеж.

Съгласно друго разбиране икономическото развитие е синоним на икономически растеж, чието равнище се измерва с БВП и неговия ръст. То се използва, когато се оценява промяна в икономиката на дадена държава за определен период, включваща качествени и количествени мерки, които водят до увеличаване на БВП. В някои изследвания например повишаването на дела на произведения в сектора на услугите БВП над 50% се приема като критерий за развитост на икономиката на знанието. На базата на международни сравнения се правят класирания на страните по съпоставими данни и съответни оценки и препоръки.

Съвременни разбирания за икономическото развитие и икономическата политика в България

В българската литература се търси връзка между икономическото развитие и политиката за развитие. За десетилетието след 1990 г. се обобщава, че „връзките и взаимоотношенията между развитието на икономиката и провежданата политика от органите на властта са изключително сложни и разнопосочни“, т.е. сред управляващите няма виждане за цел и приоритетност на задачите на икономическото развитие на страната (Илиев, 2004, с. 2-3).

Преобладаващи през 90-те години на миналия век са анализите на текущата политика. Популярни са обзорите на текущите проблеми на българската икономика и формулирането на предложения за политика на Гарабед Минасян. Акцент върху дългосрочното прогнозиране поставя Иван Ангелов (2003). Редовни стават годишните доклади на ИИИ на БАН, отнасящи се до състоянието на икономиката, провежданата политика и тяхното (краткосрочно) прогнозиране – инициатива, реализирана под ръководството на Искра Белева (вж. Белева, 2012-2015); на Искра Белева и Митко Димитров (Белева, Димитров, 2016), а от 2017 г. – на Виктор Йоцов (вж. Йоцов, 2017-2020).

От началото на XXI век, когато се приема Лисабонската стратегия за развитие на ЕС, концепцията, която се дискутира в България, е популярна като „стратегия за догонващо развитие“. Акцентът е върху нейните цели, както и върху периодите и условията, при които те могат да се реализират. По-конкретно целта е към 2010 г. да се постигнат определени равнища на дадени основни показатели на развитите страни (Ангелов, 2003). В дискусиите се изказват и съмнения относно обществената приемливост на такава стратегия (Проданов, 2004, с. 9). Освен това се поражда въпросът защо тези цели не се приемат от политиките, както и кой на практика определя целите на развитието на икономиката и на обществото и кой носи отговорност за постигането им?

През 2007 г. в доклада на Икономическия институт на БАН за президента на Р България (вж. Димитров, 2007) се акцентира върху ускоряването на развитието, като за неговото осъществяване е предложена концепция за икономическо развитие, основано на знанието и иновациите (Чобанова, 2007).

През 2010 г. Европейският съюз приема десетгодишна стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. В България се обсъждат сходни проблеми. Дискутира се концепцията за иновативността на икономиката като способност за саморазвитие, осигуряваща интегритет и идентичност на обществото при достойно участие в глобалните процес. Въз основа на резултати от наблюдение на 371 стопански организации в страната се аргументира неадекватността на прилаганите политики и търсенето на нови научнообосновани решения за развитие на микрофундамента на макроикономическото развитие и растеж. Теоретично тези изводи се базират на разбирането за развитието на стопанството като процес на саморазвитие и като взаимодействие на икономическата с другите сфери на социален живот – правна, културна, здравна, образователна, както и с природата. Анализът на господстващите икономически школи в определени периоди от развитието на националното стопанство от гледна точка на целта, на основния ресурс, на източника и механизма на развитието, т.е. от гледна точка на общите закони на развитието и неговия основен ресурс, дава основание да се очаква възникването на нов етап на развитие и съответна концепция за развитие на базата на създаване, усвояване и прилагане на нови знания (Чобанова, 2012, с. 94-108). Доказва се подценяването на знанието като ресурс за развитие на стопанството в практиката на формиране и провеждане на икономическата политика (Чобанова, Тасев и др., 2013).

В края на 20-те години на XXI век се засилва критичното отношение към прилагането на господстващия подход при формиране и анализ на икономическата политика. Форум на това отношение става Юбилейната конференция на ИИИ на БАН през 2019 г. Авторите на Годишния доклад на Института стигат до извода, че в резултат от следването на разбирането на икономическата политика като „технически проблем, изискващ прости решения, по-добри управленски алгоритми, по-добра търговска и ценова политика, по-добри макроикономически условия“, на измамно простите правила на Вашингтонския консенсус и предписанията за България икономиката ѝ, вместо да отбележи растеж, изпада в дългосрочна стагнация (Йоцов, Луканова и др., 2020, с. 16). Отчита се, че кризата през 2007-2009 г. разклаща значително доверието в политиките, предлагани в традициите на неокласическото мислене (Тодоров, 2020, с. 43). Необходимостта от промяна се отбелязва дори от следващите неокласическата парадигма. Вече се предлага формиране и провеждане на политики за устойчиво развитие, интегриращо икономическия растеж, развитието на обществото и опазването на околната среда (Fiti, Drangovska, 2020, p. 86). Стига се до заключението, че „елементарно и тривиално е да се мисли, че желаната икономическа и инвестиционна активност може да се постигне и стимулира единствено и само с промяна на числови управленски параметри“ (Минасян, 2020, с. 96).

Теоретичните изследвания освен в направление икономическо развитие – икономическа политика се насочват и към разбиране за развитието на стопанството като процес на промяна в отношенията в производството, размяната, разпределението и потреблението на блага в резултат от Четвъртата индустриална революция.¹ Акцент в изследванията в България е и разработването и разпространението на нови концепции, сред които са тези за кръговата (безотпадна, циркулярна) икономика, икономиката на знанието и дигитализацията.

Направеният преглед на разбиранята и използването на понятието „икономическо развитие“ води до заключението, че няма единно разбиране за икономическото развитие. Понятието се използва основно за характеристика на формирането и провеждането на икономическа политика и по-рядко се търси теоретично преосмисляне на протичащите нови процеси в реалната икономика. Въпреки интереса към и подкрепата за концепцията за иновативност на националното стопанство от страна на научната колегия, на представители на бизнеса и държавното управление и макар че тя се отчита при разработването на документи и политики, нейното разпространение не оказва необходимото въздействие.

¹ Осмислянето на съвременното икономическо развитие е във фокуса на интереса на редица изследователи в България, главно от БАН. Център на тези дискусии са националните научни конференции по политическа икономия, традиционно организирани от катедра „Политическа икономия“ на УНСС. Вж. докладите на Христо Проданов, Светла Тошкова, Васил Проданов, Росица Чобанова, Борислав Градинаров на Четвъртата национална конференция по политическа икономия (2019), както и докладите на Татяна Хубенова, Росица Чобанова, Пламен Чипев и др. от Петата национална научна конференция по политическа икономия (2020).

вие върху формирането и провеждането на държавни политики. За това има обективни причини (Чобанова, 2015). Тук като теоретичен и методологичен инструмент е приложена философската интерпретация на разбирането за икономическо развитие на Хегел. Тя дава аргументи за определяне на признаците, които характеризират отделния стадий на икономическо развитие, както и прехода от един стадий към друг. Характерното за нея е, че акцентира върху взаимната връзка между развитието на стопанството и свободата и справедливостта, т.е. върху социалната еволюция (Pinkard, 2017).

Хегеловото разбиране за икономическо развитие

Хегел дискутира икономическото развитие през призмата на връзката между развитието на стопанството и развитието на човека и обществото. Той разглежда въздействието на развитието на пазарното стопанство върху свободата на личността, както и върху социалния интегритет в началния период на индустриалното развитие и пазарните отношения. През 1804 г. в лекцията си пред академичния състав на университета в гр. Йена Хегел посочва, че развитието на стопанството, особено чрез разделението на труда, води до негативни промени – от една страна, до фрагментация и дезинтеграция на обществото, а от друга, до ерозия на свободата на личността. Според него пазарните сили нямат достатъчно капацитет (слепи са за потребностите на социалната общност), поради което държавата трябва да се включи при справяне с посочените социални проблеми, както и да осигури средства за политическо участие на хората за по-нататъшното развитие на социалното самосъзнание.

В традицията на Хегеловото разбиране икономическото развитие може да се дефинира като процес на непрекъснати промени, чието количествено натрупване води до качествено нови характеристики, свързани с появата на нови „стадии“ на развитие. Различните стадии на икономическо развитие се характеризират чрез три компонента/признака (Гегел, 1840). Всеки стадий се отличава качествено от предишните по съдържанието на целите – *обект* (цел), *субект* (държава и/или друг основен играч) и *средства* (инструменти) за тяхното постигане (чрез свободен пазар или с държавна регулация).

От гледна точка на Хегеловата интерпретация на развитието целта на съвременния стадий на икономическото развитие е нарастването на печалбата на ниво предприятие и на БВП на национално/макроравнище. Средството или механизмът за постигане на тази цел е свободният пазар, а основният субект, чрез който тя се осъществява, е предприемачът или най-общо – бизнес секторът. Днес има множество концепции, които се характеризират с различни цел, субект и средства.

Концепция за иновативното икономическо развитие

Основополагащи за съвременната концепция за иновативното икономическо развитие са трудовете на Йозеф Шумпетер „Теория на икономическото развитие“, „Бизнес цикли“ и „Капитализъм, социализъм, демокрация“. Централно

място в тях заема разбирането за обновяването като ядро на икономическото развитие, което означава икономическата промяна. Обновяването в рамките на това разбиране е резултат от предприемаческа инициатива, насочена към по-висока печалба, и невинаги е основано на научни изследвания. То се свързва с нови комбинации на факторите на производството от страна на предлагането. Шумпетер категоризира тези комбинации в пет групи (Schumpeter, 1934, p. 66):

а) въвеждане на нов или на непознат за потребителя продукт или качествена промяна на съществуващ продукт;

б) прилагане на нов метод на производство, който все още не е експериментиран в съответния отрасъл – той не трябва непременно да бъде основан на ново научно откритие, а може да представлява нов начин на търговско приложение на определена стока;

в) усвояване на нов пазар – такъв, на който даден производствен отрасъл не е навлизал във въпросната страна или пък не е съществувал преди това;

г) откриване на нови източници на суровини, независимо дали ги е имало, или просто не е отчитано тяхното наличие, или се е смятало, че са недостъпни, или е трябвало да се създадат;

д) изграждане на нова организация в индустрията – установяване на монополна позиция (например чрез тръст) или разрушаване на монополната позиция на друго предприятие.

Развитието, основано на радикално обновяване, се реализира чрез „съзидание“ и „рушене“, с други думи – чрез създаване на нови и разгръщане или пък унищожаване на съществуващи икономически формирания.

Фирмите се насочват към рисковата иновационна дейност заради възможностите за увеличаване на доходите и подобряване на конкурентната им позиция, което според Шумпетер се дължи най-вече на стремежа им към икономически ренти. При обновяване на производствен процес, повишаващо производителността, фирмата се сдобива с предимство пред конкурентите си в резултат от намалените разходи, което ѝ позволява да достигне до по-добра от преобладаващата на пазара цена. В зависимост от еластичността на търсенето тя може да използва комбинация от по-ниска цена и по-висока добавена стойност от тези на конкурентите си, за да спечели пазарен дял и допълнителни постоянни доходи. В случай на обновяване на продукт фирмата може да получи монополно положение благодарение или на патент (законен монопол), или на закъснението, с което конкурентите имитират продукта. Това позволява на съответната фирма да определи по-висока цена, отколкото би била възможна на конкурентния пазар, и по този начин да си осигури рента.

Друга причина, мотивираща компаниите да се занимават с иновационна дейност, е значението на обновяването за постигането на добра конкурентна позиция. За да защитят своето място, както и за да получат предимство пред конкурентите си, фирмите създават, усвояват и прилагат нови знания, което води до редица промени в използваните технологии и суровини, в произвежданите продукти, в организацията и пазарите. Шумпетер изтъква, че технологична-

та трансформация съвсем не протича гладко. Новите технологии започват да се конкурират с вече съществуващите и в много случаи ги заменят, но тези процеси често са продължителни и обикновено включват постепенни подобрения както на новите, така и на съществуващите технологии. В създалата се „суматоха“ новите фирми може да изместят титулярите, които по-трудно успяват да се приспособят. По този начин технологичната промяна генерира преразпределение на ресурси, вкл. трудови, между отраслите и между фирмите. Тя може също да включва взаимна подкрепа между конкурентите или между доставчиците, производителите и клиентите, осигурявайки им общи предимства. Така в съвременните условия на ускорено развитие и внедряване на нови технологии (особено на ИКТ) въздействието им върху икономическото развитие се увеличава. Технологичната промяна обаче освен развитие (съзидание) може да причини и разруха на осъществяващите я предприятия.

В макроикономически аспект Шумпетер разглежда икономическото развитие през призмата на връзката между циклите на икономическа активност, технологичните промени и скоростта на иновациите. Цикличността в развитието се характеризира чрез т.нар. Шумпетер/Кондратиеви вълни. Съвременните аспекти на иновационните вълни и икономическото развитие са изследвани от Карлота Перец, която в книгата си за финансовите балони предвижда световната криза през 2007-2008 г. (вж. Perez, 2002).

Разбирането за икономическо развитие намира продължение в теорията за конкурентното предимство на нациите на М. Портър. В нея се обосновава необходимостта от нова теоретична парадигма, която „да открие подобренията и иновациите в методите като свой централен компонент“ (Портър, 2004 с. 35), както и значението на националните икономически структури, ценности, култури, институции и история за конкурентния успех на индустриите и компаниите (пак там, с. 33). Портър установява, че „компаниите в крайна сметка няма да успеят, ако не базират стратегиите си върху подобрението и иновациите“ (пак там, с. 45). Въз основа на изследване на стратегиите за разпределение на ресурсите и постигане на икономически растеж на повече от 100 отрасли в над 10 промишлено развити страни той стига до извода, че „умението икономиката да се модернизира силно зависи от позициите на националните фирми в тази нейна част, която е изложена на международна конкуренция“ (пак там, с. 653, 659). Същевременно „постигането на конкурентно предимство в индустриите и подкрепящите сектори изисква предварително създадена база от изяви местни компании и високи равнища на технологични умения“ (пак там, с. 672).

Един от най-популярните привърженици на концепцията за иновативно икономическо развитие и последователи на Шумпетер е Мариана Мацукато, автор на книгата „Иновационната държава“, превеждана още като „Предприемаческата държава“ (Mazzucato, 2013), в която акцентира върху неспособността на пазарните сили да се справят с големите предизвикателства на съвременността. В последната си книга Мацукато дискутира мисията на държавата и развитието на икономиката (Mazzucato, 2021).

Измерване на иновативното развитие

Подходът, който се прилага от Европейската комисия, предполага научните изследвания и иновациите да се измерват според това доколко те допринасят за постигане на общите цели на развитие, както и за посрещане на големите предизвикателства. За целта се използва т.нар. Европейско иновационно табло (European Innovation Scoreboard - EIS). То е инструмент, чийто първи вариант е създаден по инициатива на Европейската комисия в рамките на Лисабонската стратегия (2000) с цел да предоставя сравнителни оценки на състоянието на страните-членки. EIS предоставя годишни оценки за ЕС и за други водещи иновативни нации. Оценката е основана на широка гама от показатели за структурните условия, създаването на знания, иновации на фирмено равнище и резултати под формата на нови продукти, услуги и интелектуална собственост. Днес годишният европейски индекс за иновации предоставя сравнителна оценка на резултатите от научните изследвания и иновациите в страни от ЕС, други европейски държави и регионални съседи. Тя позволява на политиките да оценяват относителните силни и слаби страни на националните научноизследователски и иновационни системи, да проследяват напредъка и да идентифицират приоритетни области за повишаване на иновационните резултати (European Commission, 2020a). През последните години все повече се поставя въпросът за контекста на извършваните анализи. В изданието за 2017 г. в профилиите на страните е представен набор от контекстуални показатели, който е ревизиран през следващата година. Тези показатели включват икономически, демографски и управленски измерения като секторна заетост, население, икономически растеж и условия на бизнес средата. Последният доклад е за 2020 г. и в него няма промени. Акцентът е върху анализа на структурните разлики по отношение на икономическата структура и резултати, бизнеса и предприемачеството, демографията и рамката на управление и политика.

Въз основа на оценките за иновационно развитие за 2020 г., извършени по 27 показателя, вкл. иновационни дейности в компании, инвестиции в научни изследвания и иновации и елементи на човешките ресурси и заетостта, страните от ЕС се групират, както следва: *иновационни лидери* – Дания, Финландия, Люксембург, Холандия и Швеция, които се представят значително над средното за ЕС; *силни иноватори* – Австрия, Белгия, Естония, Франция, Германия, Ирландия и Португалия, чиито иновационни резултати са над или близо до средното за ЕС; *умерени иноватори* – Хърватия, Кипър, Чехия, Гърция, Унгария, Италия, Латвия, Литва, Малта, Полша, Словакия, Словения и Испания, които показват иновационни резултати под средното за ЕС; *скромни иноватори* – България и Румъния, с иновационни резултати под 50% от средното за ЕС. Констатира се, че страните от ЕС, които са с добри общи иновационни резултати, са успешни и в повечето специфични области на иновациите.

По отношение на атрактивните изследователски системи Люксембург продължава да е сред водещите страни, следвана от Дания, Холандия и Швеция. Тези държави са отворени за сътрудничество с партньори от чужбина,

изследователите са включени в добре изградени мрежи на международно ниво и качеството на резултатите от научните изследвания е много високо.

По отношение на иновациите в малките и средните предприятия (МСП) лидер е Португалия, следвана от Финландия, Австрия и Белгия. Тези страни се характеризират с висок дял на МСП с иновативни продукти и бизнес процеси. Ирландия води във въздействието на иновациите върху заетостта (следвана от Люксембург, Малта и Швеция) и върху продажбите (следвана от Германия, Словакия и Белгия).

Австрия се представя най-добре в развитието на иновационните връзки и сътрудничество, а след нея са Белгия, Финландия и Холандия. Компаниите в тези страни имат по-гъвкави иновационни възможности, тъй като участват в иновационни партньорства с други фирми или организации от публичния сектор. Изследователските системи там също са насочени към задоволяване на търсенето от компаниите, аргументирано от частното съфинансиране на публичните изследвания.

Според композитния индекс на представянето лидерите на ЕС са Швеция за човешки ресурси, Дания за благоприятна за финансите и иновациите среда, Германия за „твърди“ инвестиции и Люксембург за интелектуални активи.

Направеният преглед на концепцията за иновативно развитие и нейното прилагане, съпроводено от честите промени в методологиите и конкретните показатели на измерването му в ЕС и търсенето на нов контекст, е доказателство за преход от един към друг, нов стадий на развитие, аргументиран с промяна в разбирането за целта и механизма на развитието на съвременното стопанство.

Концепция за икономиката на знанието

Новото знание винаги е имало значение за решаването на основния икономически въпрос как с ограничени ресурси да се задоволяват нарастващи потребности. Но едва през последното столетие започва да се търси отговор на въпросите: кои знания имат икономическо значение (най-вече на фирмено ниво); по какъв начин те въздействат върху икономическия просперитет на фирмено и секторно равнище; как радикалните технологични новости влияят върху макроикономическото развитие; какви са предпоставките за постигане на конкурентни предимства. Остават нерешени проблемите относно това как да се формират национални стратегии за иновационно развитие; кое знание има най-голямо значение; как да може то да бъде „мобилизирано“, за да се постигне прогрес и „съзидание“, а не „рушене“; как се определя и измерва знанието като предпоставка за формиране на виждане за иновативно икономическо развитие.

Основни характеристики на концепцията

Важен принос за разбирането на ролята на знанието за икономическото и общественото развитие има американският социолог Даниел Бел, който

през 1973 г. въвежда понятието „общество на знанието“ като постиндустриално общество (вж. Bell, 1973). Според него централна роля за развитието на обществото има теоретичното знание и неговото кодифициране. За осъществяването на прогреса решаващи стават наличието и достъпът до информация. Във връзка с това преобладаващият обем икономически дейности в обществото на знанието се пренасочва от производството към сферата на услугите. Инвестирането в създаването и използването на нови знания, от една страна, и присвояването на икономическите резултати, от друга, се превръщат в главен проблем на взаимоотношенията между обществения и частния сектор. Бел смята, че основните институции, които допринасят за развитието на обществото на знанието, са университетите и изследователските организации, а неговата икономическа база са индустриите, които най-интензивно използват съвременни най-нови знания. Той формулира тезата, че най-важен за развитието става човешкият капитал.

Бел прогнозира възникването на нов тип технически елит, който ще доведе до нова стратификация, основана върху различията в уменията и възможностите, от една страна, и в достъпа до образование, от друга. Той предвижда, че преодоляването на обществените противоречия в тази област ще се превърне в основен политически проблем, който ще се разрешава чрез механизмите и инструментите за формиране и осъществяване на научна и образователна политика. Динамичните промени от 70-те, 80-те, 90-те години на XX и началото на XXI век потвърждават неговите предвиждания – идеите на Бел намират по-нататъшно развитие и приложение при определянето на конкретни политики на водещите държави.

В края на миналото столетие въпросът за теоретичното осмисляне на значението на знанието за развитието на икономиката се поставя от Питър Дракър, който въвежда термина „икономика на знанието“ (Дракър, 2000). Авторът разграничава капиталистическото от посткапиталистическото общество според ролята на знанието за икономиката. При първото тази роля е второстепенна и се свежда до решаване на проблеми, свързани с практиката, докато при второто знанието и преди всичко научното знание определя направленията и практическите задачи за икономическото развитие. Във връзка с това Дракър обобщава, че „нито трудът, нито природните ресурси (светая светих за икономистите), нито капиталът ще бъдат основен източник, „средство за производство“, ако използваме този термин. Това е и ще е знанието... и ... практическото приложение на знанието в работата“ (Дракър, 2000, с. 13-14).

Дефиниране на знанието като икономически ресурс

Въпреки огромното му значение за икономическото развитие дефинирането на знанието като научна категория дълго време не е било предмет на обсъждане сред икономистите. За сметка на това във философската литература съществуват много и разнообразни дефиниции. Те са резултат от нестихващи дискусии още от древността, когато Платон определя класическите три критерия за наличие на знание – да има твърдение, то да е доказана истина и в

нея да се вярва. Тук приемаме, че знанието по своята същност представлява проверен от общественно-историческата практика резултат от процеса на познание на материалните и духовните процеси и явления. Познанието от своя страна е резултат от субективно отражение на обективната действителност, което определя неговата персонификация, зависимост от достъпа до информация и качествата на личността, както и силната му чувствителност към риск (Чобанова, 2012, с. 77).

Видовете знания, които имат значение за икономическото развитие, могат да се групират в няколко категории: житейски, донаучни и научни; емпирични и теоретични; явни (кодифицирани) и неявни (тацитни). Научните знания се отличават съществено от житейските и от донаучните. Житейското знание констатира наличието на обекти, процеси, явления и начина на протичане на дадено събитие, докато научните знания предполагат не само констатация на фактите, но и тяхното обяснение и осмисляне чрез система от понятия и категории на съответна наука. Научното познание отговаря на въпроса как се осъществява даден процес и защо той се случва по един или друг начин. Неговата същност е в достоверното обобщение на фактите, т.е. зад случайното то намира необходимото, закономерното, зад единичното – общото, и на тази основа позволява да се предвиди развитието на различните явления, обекти и събития.

От практическа гледна точка най-значимото научно знание е предвиждането. Прогресът на научното познание е свързан с нарастването на силата и диапазона на научното предвиждане. Последното дава възможност процесите и явленията да се контролират в определени граници чрез съзнателни действия. В това си качество знанието играе голяма роля за икономическото развитие, особено при формиране на инструменти за въздействие за постигане на конкретни цели. Първоначално в икономическата теория се възприема тезата, че единствено научното знание има значение за икономическото развитие. Това се изразява в разбирането на науката като непосредствена производителна сила, намерило място в редица изследвания на представители на американската, източноевропейската, вкл. българската, и западноевропейската научна мисъл (вж. European Commission, 2010). В края на 90-те години на миналия век обаче (предимно в западната литература) започва да си пробива път схващането, че макар да са решаващи, не само научните и технологичните, но и житейските и донаучните знания имат значение за икономическия просперитет.

Като икономическа категория знанието се характеризира с редица особености. Най-съществената сред тях е, че то е феномен, присъщ само на човека, т.е. то е персонализирано, съществува само чрез определена личност. Дракър прави и друго разграничение – между образования (или енциклопедичен) индивид, който е имал голямо значение за общественото развитие в миналото, и този със знание, при който ключовият акцент е най-вече върху самата личност, а не върху характеристиката на притежаваното от нея знание. Във връзка с това е важна не толкова характеристиката на знанието на отделната личност,

колкото тя като негов носител. За съвременната икономика на знанието личността се превръща в основен ресурс и източник за развитието ѝ. В този смисъл за разлика от информацията, която се съдържа в книгите, базите данни или компютърните програми, знанието не може да се разменя. То винаги е въплътено в определена личност, която го носи със себе си, създава го, увеличава го, споделя го, използва го или злоупотребява с него.

Знанията са персонифицирани и многостранни и не могат да се разменят, но те могат да се предават и разпространяват. Каналите и мрежите, по които се разпространяват знанията, се определят от конкретната социална, политическа и културна среда. Част от тях са регулирани и ограничени от институционална рамка. Персонализацията на знанието определя и неговите особености като ресурс за икономическо развитие. Освен мобилността на носителите му особенният проблем при ползването на знанието, както отбелязва Ф. фон Хайек, е, „че знанието за обстоятелствата, които трябва да използваме, никога не съществува в концентрирана и интегрирана форма, а само като разпръснати частици от непълно и често противоречиво знание, които всички отделни индивиди притежават. Икономическият проблем на обществото следователно не е просто проблем как да се разпределят „дадени“ ресурси – ако „дадени“ означава дадени на един ум, който преднамерено решава проблемите..., това е проблем за използването на знание, което не е дадено на никого в неговата цялост“ (von Hayek, 1945).

Друга характеристика на знанието, която е свързана с персонификацията му и оказва въздействие върху икономическата му реализация, е чувствителността по отношение на риска. В своите изследвания по този въпрос Улрих Бек откроява тенденция към нарастваща неспособност за създаване и използване на знания или/и игнорирането им в общества, функциониращи в условия на риск (втори етап на модерността). Тази неспособност оказва сериозно въздействие и върху цялостната активност на индивида, както и на групите от индивиди (вж. Векс, 1999; 1999а; 1992). Знанията все повече проявяват и други характеристики като натрупване (което води до увеличена възвръщаемост) и влияние върху динамиката на пазарите.

Знания, които имат значение за икономическото развитие

Знанията, които оказват въздействие върху икономическото развитие, включват способности, придобити както чрез формалното образование и обучение (най-вече чрез непрекъснатото обучение и самообучение), така и посредством учене (чрез използване и чрез „правене“). Тези знания се отнасят и до управленските умения, получени чрез практиката, и до други умения, създадени с помощта на изследователски и проучвателни дейности. Нарастващото значение за развитието на икономиката на самообразованието, непрекъснатото обучение и самообучение намира израз във формулирането на понятието „обучаваща икономика“. Процесите на обучение се реализират чрез всички икономически дейности, свързани най-вече с осъществяване на изследователска работа, маркетинг, производство и развойна дейност. В резултат от

това за развитието на икономиката чрез усвояване на нови знания (обучаваща икономика) тацитното или неосезаемото знание става все по-важно от формалното, кодифицираното, структурираното и явното знание.

От казаното дотук може да се обобщи, че научното знание е водещо за постигане на реални икономически и обществени резултати, а хората като негови носители – основен ресурс за икономически и обществен прогрес. Същевременно днес все по-ясно се поставя въпросът за разграничаването на научното от технологичното знание, както и от знанието, което се дължи на информацията. В литературата съществуват различия по отношение на дефинирането на тези понятия. Напоследък учените все повече се насочват към използване на определения, резултат от синтеза на теориите за икономиката на информацията и на технологичното знание в началото на XXI век, придобил популярност като „синтез Станфорд-Йейл-Съсекс” – Stanford-Yale-Sussex (SYS) synthesis. Основните характеристики на този синтез са: признаване на общото между информацията и знанието като цяло и по-конкретно между технологичното и научното знание в областта на природните и инженерните науки; отграничаване на специфичните характеристики на технологичното знание според начина, по който то се създава и експлоатира в съвременната икономика; определяне на общи свойства на информацията и на знанието, които се свеждат до някои техни общи характеристики като обществените блага (вж. Чобанова, 2012).

Измерване на знанието

Както беше отбелязано, спецификата на знанието като обект на икономическо изследване поставя редица препятствия пред измерването му. В исторически план системното събиране на статистически данни, което има отношение към състоянието на новите знания, започва преди един век. През 1905 г. американският психолог Джеймс МакКийн Кател издава за първи път „директория на учените“, озаглавена „American Man of Science” (Cattell, 1905). На базата на тази директория в продължение на 30 години той публикува статистически анализи за демографията, географията и за това, което разбира под „състояние на науката“. В началото на 20-те години на миналия век статистиката и източниците ѝ се институционализират, а от 40-те до 50-те години се конструира нова статистика за науката, технологиите и иновациите. Вече не отделните учени, а държавни структури и националните статистически институти събират данни, които и до днес служат за база на повечето изследователи. За разлика от първите измервания тези обществени институции поставят акцент върху „националния бюджет за наука” чрез пресмятане на финансовите средства, предназначени за изследователска и развойна дейност. Фокусът вече не е изключително върху университетите, както е при Кател и при някои други учени, а върху всички икономически сектори – индустрия, държавни научни институции, университети и нетърговски (обществени) организации. Акцентът не е върху „човека на науката”, а върху организациите и техните изследователски и развойни дейности. Освен това се набляга върху ефективността или

„продуктивността“ на научната система, дефинирана като резултат от изследователските дейности. В процеса на развитието си статистиката на науката, технологиите и иновациите повишава своето качество, допълва се и се диверсифицира.

Първите оценки на науката се концентрират върху „хората на науката“, защото човекът се възприемат като „най-основен ресурс“. В днешно време измерването на ролята на човешките ресурси за развитието на науката и технологиите е един от най-слабо застъпените раздели на статистиката. Както националните, така и международните организации правят опит да преодолеят този дефицит, но все още с твърде малък успех.

Друга пренебрегната възможност е свързана с оценката на резултатите от изследователската и развойната дейност. При преглед на показателите за разходи и резултати се установява, че са твърде малко тези, които характеризират резултатите от такъв вид дейност. Те са основно икономически – за производителност, за патенти, иновации, търговия с високотехнологични продукти и услуги и за технологичния платежен баланс. Липсва измерване на влиянието на науката върху развитието на обществото (на образованието, здравеопазването, околната среда, качеството на живота и др.), което Кател определя като основни резултати от научните дейности. Според него икономиката и индустрията са средство, а не крайна цел на научните изследвания. Днес разбирането за резултатите от научните дейности е коренно различно – смята се, че насоките и обхватът на измерванията на състоянието на науката, технологиите и иновациите се определят от пазара и от приоритетите на правителствата относно неговото развитие.

По общо признание съществуват редица нерешени проблеми, свързани с измерването и оценката на невидимите резултати от изследователските и развойните дейности, особено тези, които са със социален характер. Ето защо в много страни се подкрепят инициативи в това отношение, които са различни от икономическите и не се ръководят от статистически институти, а от други държавни органи с цел удовлетворяване на техни специфични потребности. Макар че не са непременно насочени към развитие на национални и международни показатели със системен характер, тези инициативи са важни за измерването на социалния капитал, както и за мениджмънта на знанието. От гледна точка на икономическите изследвания в България основен източник на информация са сравнимите данни за научни изследвания и иновации, които се събират от Националния статистически институт и се верифицират и публикуват от Евростат.

За да се измери въздействието на знанието върху икономическото развитие, днес най-често се прилагат два индекса, разработени от Института на Световната банка. Единият е индексът на знанието KI, който оценява способността на дадена държава да генерира, възприема и разпространява знания. Методологично той представлява обикновената средна стойност на нормализираните резултати на дадена държава или регион по ключовите променливи

в три стълба на икономиката на знанието – образование и човешки ресурси, иновационна система и информационни и комуникационни технологии (ИКТ). Вторият е индексът на икономиката на знанието (KEI), който отчита дали средата е благоприятна за ефективното използване на знанията за икономическо развитие. Това е агрегиран индекс, който показва общото ниво на развитие на дадена държава или регион, съотнесено към икономиката на знанието. KEI се изчислява въз основа на средната стойност на нормализираните резултати на дадена държава или регион по всичките 4 стълба, свързани с икономиката на знанието – икономически стимул и институционален режим, образование и човешки ресурси, иновационна система и ИКТ. Прилагането на тези индекси е необходимо, но далеч не е достатъчно условие, за да се характеризира новият стадий на икономическото развитие.

Концепция за дигитализацията на икономиката

Дигитализацията се отнася до промени, свързани с внедряването и използването на нови ИКТ в икономиката и в нейните отрасли както на равнище организация, така и в обществото². Във връзка с нейното съдържание могат да се намерят различни дефиниции, например „преобразуване на аналогова информация във всяка дигитална форма с подходящи електронни устройства, така че информацията да може да се обработва, съхранява и предава чрез цифрови схеми, оборудване и мрежи“. Същевременно според степента на интензивност тя се определя като представяне и информация (уебсайт), функция за канали за продажба (електронна търговия), интеграция на бизнес процеси (е-бизнес) до нови бизнес модели с виртуални продукти или услуги (вж. Bauer, Boksberger, Herget, 2008). С дигитализацията се означават и интелигентни бизнес процеси при използване на Big Data, Cloud и Mobile Computing, Internet of Things или Social Software (вж. Härting, Schmidt, Möhring, 2016). Дигитализирането, т.е. въвеждането на ИКТ в бизнеса, се основава до голяма степен както на индустриите, които развиват тези нови технологии, така и на такива, които ги възприемат, особено в глобалната търговия, селското стопанство, бизнес услугите и производството (Chobanova, Kocarev, 2019).

Глобализацията, новите технологии и преди всичко ИКТ се проявяват успоредно с увеличаването на потенциала на знанията като основен ресурс за развитието на бизнеса. В напредналите държави и региони този процес е съпроводен от ускорено преминаване от линейния модел на иновационния процес, характерен за средата на миналия век, към комплексна мрежова структура, при която съществено значение имат взаимодействията с цел обмен на знания. Състоянието и развитието на тези мрежи в най-проспериращите фирми във все по-голяма степен стават обект на управление, тъй като, от една страна,

² За първи път терминът „дигитална икономика“ е въведен от Дон Тапскот в книгата му „Дигиталната икономика: обещание и опасност в епохата на мрежовата интелигентност“ (Tapscott, 1997). В нея акцентът е поставен върху начина, по който интернет ще промени начина на правене на бизнес.

напредъкът на ИКТ дава възможност за това, а от друга, фирмите вече възприемат знанията като специфичен ресурс, който все повече се превръща в решаващ фактор за тяхната конкурентоспособност. Ускоряването на взаимодействията в иновационните мрежи и нарастващата необходимост от нови знания налагат и промяна в съотношението между моделите на организация на икономическата дейност – в тях освен пазара и йерархията (фирмата) все по-голямо значение за осъществяване на иновационния процес придобиват споразуменията за съвместна дейност като междинен модел.

Увеличаването на броя на взаимодействията в мрежите³ е обусловено както от необходимостта от съкращаване на бизнес цикъла в резултат от ускорените технологични промени и произтичащата от тях глобализация на конкуренцията, така и от нуждата от доконкурентни научноизследователски и развойни дейности. Във връзка с това се ускорява развитието на глобални иновационни мрежи. Една от формите, в които функционират тези мрежи, са международните некапиталови стратегически съюзи, които са най-многобройни в бързо развиващия се сектор на ИКТ. Друга форма са меморандумите за разбирателство или съглашенията за възлагане и изпълнение при разработване и внедряване на нови продукти и технологии, най-често между големи компании в областта на производството и научна институция. Необходимостта от увеличаване на обема и качеството на доконкурентните научноизследователски и развойни дейности рефлектира и в ускореното нарастване на числеността на международните научни общности като още една форма на глобалните иновационни мрежи и институционална среда за споделяне на нови доконкурентни, предимно теоретични знания (Чобанова, 2003).

Интензивността на взаимодействията в иновационните мрежи не е разпределена равномерно по регионален и отраслов признак. Тя е най-голяма в страните от триадата САЩ, Япония и Европейски съюз и/или в областите на технологичната граница, където производителността на труда е най-висока, технологичното оборудване се използва най-добре и съответно рискът е по-малък, а възможните изгоди – по-значителни. Подобна неравномерност води до увеличаване на пропастта между икономически развитите и неразвитите държави. За засилването на тази тенденция допринася и фактът, че степента на новост на знанието, което се пренася, е в правопрпорционална зависимост от степента на интернализацията на транзакциите⁴.

³ Според френския учен Portnoff има критична граница на сумата от връзки в мрежата и качеството на взаимоотношенията (Portnoff, 2003).

⁴ В теоретичен план напоследък има все повече изследвания относно същността и характерните особености на иновационните мрежи (вж. фон Тунзелман, 2002). Според Славо Радошевич например за успешното им развитие иновационните мрежи трябва да имат координатор, а Кийт Павит представя факти, показващи, че иновационните мрежи имат жизнен цикъл, който е около 5 години. У нас Росица Русева защитава дисертация по темата за взаимодействията в иновационните мрежи в сектора на информационните и комуникационни технологии, като твърди, че слабо българско участие в международните иновационни мрежи е препятствие пред развитието на бизнеса в страната.

Общата насока към задълбочаване на големите различия в равнището на териториалното развитие вследствие на дигитализацията се доказва и от последните резултати от анализите на ОИСР и Европейската комисия. В прогнозите си групата на 34-те най-развити икономики, обединени в ОИСР, извежда сближаващи се тенденции в развитието на политиките, свързани с предлагането и с търсенето в областта на цифровата трансформация, както и при въздействието ѝ върху постигането на целите на публичните политики за развитие на икономиките и обществата (вж. OECD, 2020). Поставя се специален фокус върху това как пандемията COVID-19 увеличава не само възможностите, но и предизвикателствата пред дигиталната трансформация, като най-важните констатации са обобщени по следния начин:

- Повишаването на свързаността позволява на много хора и общества да се адаптират към кризата, но има значителна разлика в достъпа, използването и уменията за работа в дигитална среда.
- Съществена е разликата между фирмите по отношение на дифузията и усвояването на ИКТ.
- Страните от ОИСР имат съгласувани на най-високо държавно ниво стратегии за дигитализация, които заемат централно място в провежданите политики за развитие.
- Необходими са обаче още много усилия за включването на хората и обществото в протичащите трансформации.

Индексът на цифровата икономика и общество (DESI) обобщава съответните показатели за резултатите от цифровизацията на Европа от гледна точка на развитието на държавите-членки на ЕС в областта на цифровата конкурентоспособност. Основните методи за анализ включват сравнение на средната стойност на представяне на страните от ЕС-27 (на водещите четири и на най-зле представените четири държави-членки от всяка група) с определена представителна група от четири държави извън ЕС (Австралия, Китай, Исландия и Япония). Сравненията се отнасят до пет направления, в които се провежда наблюдение на въздействието на дигитализацията:

- свързаност – разгръщането на широколентова инфраструктура и нейното качество;
- човешки капитал – уменията, необходими за извличане на ползи от възможностите, които предлага дигиталното общество;
- използване на интернет от гражданите – разнообразието от онлайн дейности, извършвани от населението;
- интеграция на цифровите технологии – дигитализацията на бизнеса и развитие на канали за онлайн продажби;
- дигитални обществени услуги – дигитализацията на обществените услуги с акцент върху електронно правителство.

Резултатите от анализа за 2019-2020 г. показват, че всички страни от ЕС подобряват своите показатели. Финландия, Швеция, Дания и Холандия постигат най-висок рейтинг в DESI 2020 и са сред световните лидери в цифро-

визацията, следвани от Малта, Ирландия и Естония. Някои държави, сред които и България, обаче все още трябва да извървят дълъг път. Това се отнася и до ЕС като цяло.

При сравнението с 18-те избрани страни извън Съюза се вижда, че държавите от ЕС-27 се представят добре, като най-успешните сред тях са на същото или на по-високо ниво от най-добрите държави в световен мащаб. Страните от ЕС-27 заемат пет от първите десет позиции по основния индекс I-DESI, като водеща за 2019 и 2020 г. е Финландия, а извън ЕС – Исландия.

Оценката на представянето на ЕС-27 по посочените направления на дигитализацията е, както следва (вж. European Commission, 2020):

- Свързаност – въвеждането и използването на фиксиран и мобилен широколентов достъп е област, в която средната стойност за ЕС-27 е сравнима с тази на избраните държави извън Съюза, като най-силното представяне на ЕС-27 е в поднаправление „Мобилен широколентов достъп“.

- Умения – държавите-членки на ЕС-27 се представят по-добре от своите 18 глобални партньори.

- Използване на интернет от гражданите – това е най-силното направление за страните извън ЕС, но макар че средно държавите от ЕС-27 изостават, водещите четири сред тях се представят на ниво, подобно на това в четирите избрани за сравнение страни извън Съюза.

- Интеграция на цифровите технологии (с акцент върху дигитализацията на бизнеса) – през 2017 г. (за първи път от 2013 г.) средното представяне на държавите-членки на ЕС-27 се изравнява със страните извън Съюза, но през 2018 г. отново се връща назад.

- Цифрови обществени услуги – средното представяне на ЕС-27 е значително под равнището на 18-те страни извън Съюза, но четирите най-добри държави-членки сериозно и непрекъснато превъзхождат водещите 4 извън ЕС.

В заключение може да се обобщи, че от гледна точка на Хегеловата интерпретация на развитието дигитализацията е нов инструмент за развитие на стопанството и за постигане на целите на обществото, като субекти на това развитие са държавите и социалноотговорният бизнес.

Концепция за кръгова икономика

Целта на кръговата икономика като характеристика на новия стадий на икономическо развитие е да реши проблемите с ограничените количества вода, земя и чист въздух и предоставянето на екосистемни услуги, свързани с глобални социални напрежения. Основните направления на развитие на концепцията за кръгова/циркулярна икономика са две – решаване на проблемите, свързани (1) с ограничеността на ресурсите за икономическо развитие и (2) с начина на тяхното използване. Не се дискутира обаче кой и как ще осъществи промените. Концепцията за кръгова икономика признава значението на ефективността на икономическата дейност на всички равнища – за голям и малък бизнес, за организации и частни лица, в световен мащаб и на местно ниво.

Като теоретичен замисъл за развитие на националното стопанство концепцията за кръговата икономика възниква като алтернатива на линейната икономика, при която вторичните ресурси се използват рядко. „Преходът към кръгова икономика не се свежда само до корекции, насочени към намаляване на отрицателните въздействия на линейната икономика. По-скоро тя представлява системна промяна, която изгражда дългосрочна устойчивост, генерира бизнес и икономически възможности и осигурява екологични и обществени ползи“ (Ellen MacArthur Foundation, 2013). Кръговата икономика се основава на принципите на проектиране на отпадъците и замърсяването, поддържане на продукти и материали в употреба и регенериране на природни системи (European Commission, 2020b).

Мониторинг на кръговото икономическо развитие

Мониторингът на кръговата икономика е от жизненоважно значение за обществото. Тук ще бъде анализиран примерът с ЕС, където мониторингът се основава на идентифицирането на основните области на поява на кръговост и на определяне на наличните показатели за измерването ѝ. Такъв подход позволява не само да се оцени мониторингът, но и да се разработват и прилагат конкретни стратегии и политики. При него като зони на циркулярност, зависими от външните отношения на ЕС, са идентифицирани устойчивото управление на ресурсите, социалното поведение и бизнес операциите. Показателите и техният принос за разбирането на кръговата икономика са групирани според областите на поява на циркулярност, както следва (European Commission, 2018):

- Устойчиво управление на ресурсите – индикатори, отразяващи резултатите на държавите-членки в трансформирането на техните икономики към циркулярност чрез намаляване на търсенето на ресурси, като по този начин увеличават сигурността на ресурсите и отслабват натиска върху околната среда както в съответната страна, така и в чужбина.

- Социално поведение – индикатори, отразяващи информираността, ангажираността и участието на гражданите в кръговата икономика. Ангажираността на населението, промяната в поведението и социалните норми са неразделна част от успеха на кръговия икономически преход. Това означава хората да са склонни да участват в нови форми на потребление (например споделяне, системи за продуктови услуги, готовност да плащат повече за трайност), в повторна употреба (промяна на нагласите към ремонта и обновяването) и в обезвреждане (разделяне на потоците отпадъци и пренасянето им до места за преработка/рециклиране/сортиране).

- Бизнес операции – индикатори, с които се оценяват екоиновационните дейности, насочени към промяна и адаптиране на бизнес моделите според принципите на кръговата икономика. Бизнес дейностите и тяхната дигитализация са двигателят на кръговия икономически преход. Те насърчават циркулярността през целия жизнен цикъл на използването на материалите, като се започне от това как и какви материали се доставят (стандарти за качество, околна среда и здраве). Етапът на проектиране на бизнес операциите е особено важен за

възможността за повторно използване (повторно производство), рециклиране и повишаване на трайността на стоките с цел по-дългото им запазване в икономиката. Преработката и рециклирането са ключови бизнес операции, които са от решаващо значение за увеличаване на ефективността на кръговата икономика.

Мерки за политика на развитие на кръговата икономика в Европа

Преходът към кръгова икономика в Европа е придружен от прилагането на няколко специфични политически мерки. През 2015 г. ЕК приема план за действие за ускоряване на прехода към кръгова икономика, насочен към укрепване на глобалната конкурентоспособност, насърчаване на устойчив икономически растеж и създаване на нови работни места. Този план съдържа 54 мерки за „затваряне на веригата“ на жизнения цикъл на продуктите – от производството и потреблението до управлението на отпадъците и пазара на вторични суровини. Определени са 5 приоритетни сектора за ускоряване на прехода по веригата на стойността: пластмаси, хранителни отпадъци, критични суровини, строителство и събаряне на стари сгради, биомаса и материали на биологична основа. Стратегическите документи на днешните институции на ЕС включват: ясна програма за ефективно използване на ресурсите; пътна карта; пакет за кръгова икономика; изменения в политиката за възобновяеми енергийни източници, които имат за цел да се справят с ресурсните проблеми.

През март 2020 г. Европейската комисия приема нов план, фокусиран върху проектирането и производството на кръгова икономика, като гарантира, че използваните ресурси остават в икономиката на ЕС възможно най-дълго. Планът има за цел да намали остатъка на потреблението в Съюза, да удвои процента на кръговото използване на материалите и да допринесе за икономическата декарбонизация чрез намаляване на въглеродния и материалния отпадък в ЕС.

Преходът към кръгова икономика е и в дневния ред на световните форуми. Този въпрос е във фокуса на дискусиите по време на Годишната среща на световния политически и бизнес елит през 2019 г. в Давос, на която са очертани четири ключови приоритета за 2020 г.:

- утвърждаване на решаващата роля на лидерството;
- използване на потенциала на Четвъртата индустриална революция;
- създаване на кръгови вериги за стойност на материала;
- придаване на ключово значение на сътрудничеството.

Прилагането на предложените визии, стратегии и на конкретни политически мерки изисква разработване на съответни инструменти, които, на първо място, се отнасят до определянето на подходящи показатели за постигането на целите на тези стратегии.

Циркулярност: показатели за оценка на изпълнението на политиката за икономическо развитие

Литературата предлага различни методологии за събиране и интерпретиране на данни за наблюдение и оценка на политическите мерки за кръговата

икономика. Сега се прилагат разнообразни показатели, въпреки че повечето имат ограничения. Най-разпространени са два показателя, използвани предимно от ОИСР и G-8 – за производителност и за ефективност на ресурсите. Първият измерва кръговостта като съотношение между БВП и вътрешното потребление на материали, с други думи, той набляга върху самото използване на ресурсите. Вторият се отнася до използването на ограничените ресурси на Земята по устойчив начин, като същевременно се минимизира въздействието върху околната среда. С негова помощ се интерпретира нивото на създаване на повече с по-малко и осигуряването на по-голяма стойност с по-малко входящи ресурси. Този показател се измерва и чрез индекса за ефективност на ресурсите на ЕС (European Commission, 2015) като индекс на екологични иновации, коефициент на рециклиране чрез количеството битови отпадъци на човек от населението или количеството отпадъци спрямо БВП (European Commission, 2018).

Рамката за мониторинг на кръговата икономика, създадена от Европейската комисия, съдържа десет показателя, някои от които са разбити по под-индикатори, избрани с цел да обхванат основните елементи на кръговата икономика. Тези показатели са групирани в четири тематични области (European Commission, 2018):

1. *Производство и потребление* (четири показателя):

- самодостатъчност на суровините за производство в ЕС;
- зелени обществени поръчки (като показател за аспекти на финансирането);
- генериране на отпадъци (като индикатор за аспекти на потреблението);
- хранителни отпадъци.

2. *Управление на отпадъците* (два показателя):

- процент на рециклиране (дял на отпадъците, които се рециклират);
- специфични потоци отпадъци (отпадъци от опаковки, биоотпадъци, електронни отпадъци и др.).

3. *Вторични суровини* (два показателя):

- принос на рециклираните материали към търсенето на суровини;
- търговия с рециклируеми суровини между държавите-членки на ЕС и с останалия свят.

4. *Конкурентоспособност и иновации* (два показателя):

- частни инвестиции, работни места и брутна добавена стойност;
- патенти, свързани с рециклирането и вторичните суровини като пример за иновации.

Целта на европейската рамка за мониторинг е да се оцени напредъкът към кръгова икономика по начин, който обхваща различните ѝ измерения на всички етапи от жизнения цикъл на ресурсите, продуктите и услугите. Логиката и структурата на рамката в общи линии следват логиката и структурата на европейския план за действие за кръговата икономика.

Оценка на кръговостта на ресурсите за европейското икономическо развитие: Първи констатации

Резултатите от анализите на данните за десетте показателя от рамката за мониторинг показват, че кръговото използване на ресурсите за развитие на икономиката на ЕС се увеличава (European Commission, 2018). Областите на европейското икономическо развитие, в които циркулярността е от значение, могат да се характеризират, както следва:

1. Производство и потребление. ЕС до голяма степен е самодостатъчен за справянето с повечето неметални полезни изкопаеми като строителни материали и критични за Съюза суровини за производството (вж. European Commission, 2017). По данни на фондация „Елън Макартър“ Европа е най-големият нетен вносител на суровини (Ellen MacArthur Foundation, 2013). ЕС разчита до голяма степен на внос, което изисква да се осигури гарантиран и благонадежден достъп до и диверсификация на доставките. Между 2006 и 2016 г. генерирането на битови отпадъци на човек от населението спада с 8% до средно 480 кг на човек годишно. Между отделните държави-членки обаче се наблюдават големи различия в стойността на този показател (между 250 и 750 кг на човек от населението годишно), а в някои от тях образуването на битови отпадъци дори все още нараства. Положителното е, че от 2006 г. насам данните показват спад (11%) на общото образуване на отпадъци на единица БВП, вкл. промишлени и търговски (без големите минерални отпадъци). Според предварителните оценки на Евростат между 2012 и 2014 г. хранителните отпадъци в ЕС са намалели от 81 на 76 млн. т (т.е. с около 7%), което е еквивалентно на спад от 161 на 149 кг на човек от населението.

2. Управление на отпадъците. Между 2008 и 2016 г. при рециклирането на битови отпадъци в ЕС се наблюдава увеличение от 37 на 46%. Пет държави-членки рециклират над половината от своите битови отпадъци, някои страни се доближават до целта, предложена от Комисията, за 65% рециклиране до 2030 г. (вж. European Commission, 2015), но има и пет държави, които все още са под 25%.

Концепцията за кръговата икономика стои в основата на настъпващия нов стадий на икономическо развитие, при който трябва да се намери отговор на предизвикателствата в глобализирания свят, силно свързани с ограничеността на ресурсите. Целта е трансформация, насочена не само към повишаване на производителността и ефективността на ресурсите, но и към минимизиране на отпадъците, както и към подобряване на резултатите в много други области на кръговост. Анализите показват, че пазарните сили са ограничени и не са достатъчно големи, за да постигнат тази нова цел за икономическо развитие, отразяваща потребностите на обществото, жизненоважни за неговото бъдеще.

*

В заключение може да се обобщи, че днес има много аргументи за нов стадий на икономическо развитие и за прехода към него. Този преход се характе-

ризира с икономическо развитие, дефинирано като непрекъснат процес на промяна, в рамките на която количествените натрупвания предизвикват качествени изменения, формиращи отделни стадии на развитие на стопанството. Характеристиката на всеки стадий се определя от различното съдържание на целта, субекта и механизма на икономическото развитие. Стадиите са относително продължителни периоди от време с относително постоянно разбиране за цел, субект и механизъм на развитие. Периодите на преход от един стадий на икономическо развитие към друг са относително по-кратки, но с по-интензивни промени. Във връзка с това съвременното развитие се определя като преход от един към друг, нов стадий, аргументиран с промяна в разбирането за целта, субекта и механизма на развитието, която намира отражение в три основни групи актуални концепции – за кръгова (безотпадъчна, циркулярна) икономика, за икономика на знанието и за дигитализация.

В рамките на *концепцията за кръговата икономика* целта на икономическото развитие се пренасочва от максимизиране на печалбата на фирмите и на нарастването на БВП на национално равнище към икономично/безотпадно и вторично използване на ресурси, особено на онези, чието изчерпване застрашава живота на хората. С друг думи, целта е да се поеме по различен път – създаване на екосистеми, които да преодолеят новите глобални социални напрежения и причините за тях, каквито са например ограниченото количество вода, замърсяването на почвата, въздуха и водата и т.н., като от наличните варианти се изберат най-икономически ефективните. Относно субекта и механизма за постигането на тази цел проучването на литературата показва, че сегашните концепции за кръгова икономика обсъждат новото използване на ресурси, но не указват кой и как ще осигури осъществяването на такива промени. Във връзка с това през 2020 г., още преди пандемията, причинена от COVID-19, Мариана Мацукато призовава да се преосмислят капацитетът и ролята на правителството в икономиката и обществото и най-вече да се възстанови чувството за обществена цел, за да се даде отговор на различните предизвикателства пред света – от тези, свързани със здравето, до неприкосновеността на личния живот и климатичната криза (вж. Mazzucato, 2013, 2021).

Концепцията, засягаща икономиката на знанието, показва, че за установяването на проблемите пред развитието на обществото (текущи и нови) и за генерирането на идеи за решаването им е необходимо да се мобилизира национален и привлечен ресурс от знания. Субектът, определящ приоритетите в това отношение, е секторът на научните изследвания. В рамките на тази концепция е идентифициран нов специфичен икономически ресурс – знанието, като се подчертава, че във връзка с това делът на разходите за научни изследвания от БВП средно за страните от ЕС трябва да е поне 3% (за България 1,5% за 2010 и след това за 2020 и 2030 г.).

Концепцията за дигитализацията откроява промяната в начина на функциониране на националните стопанства. Дигитализацията е нов феномен в развитието на икономиката и на обществото и се свързва с ускорени количеств-

вени и качествени трансформации в резултат от създаването, внедряването и използването на нови ИКТ, както и от комбинирането им с други технологии. Появяват се нови суровини, продукти и услуги, променя се организацията на производството, както и бизнес отношенията. Възникват нови, преобразуват се или изчезват съществуващи отрасли. Дигитализацията на публичните услуги влияе върху обществените отношения. Разнообразието от възможности, динамиката в тяхната промяна и възникването на нови начини и средства, позволяващи осъществяването им, както и амбицията да се използват всички възможности обаче увеличават риска от загуби.

Очертава се потребност от нова парадигма за формиране и провеждане на икономическа политика. Реабилитирането на ролята на държавата за осъществяването на тези цели е безспорно. Ето защо в ЕС както на бизнес ниво, така и на национално и международно равнище се преосмислят прилаганите стратегии на развитие, като се търси и се действа в сътрудничество.

Изоставането на България в предефинирането на целите и стратегиите рефлектира в незадоволителното ѝ представяне в класациите на ЕС за различни направления на икономическото развитие. На практика формирането на целите на общественото развитие, респ. ролята на държавата, се осъществява чрез периодично провеждани избори, на които отделни партии и групи от партии представят свои виждания. Сериозна пречка пред развитието на икономиката е, ако на такива избори не се дискутират съвременните предизвикателства и как ще се съхрани идентичността и интегритета на обществото в условията на глобализация.

На практика обаче често жизненоважни проблеми и предложения за решенията им са представени предимно в програми на малки партии на информирани интелектуалци. Същевременно справянето с новите предизвикателства изисква обединение на обществените сили и концентрация на интелект, а това намира благоприятна среда в тоталитарни държави. Повод за размисъл в тази посока дава Китай, както и страхът от пандемията, който при избори понякога взема надмощие над стремежа към икономически изгоди (предлагани и доказани например с управлението на президента Тръмп в САЩ).

Въпросът е дали при избора на алтернативи (при условие че му бъдат предоставени) човешкият разум ще надделее и ще избере свободното развитие на личността в демократично, интегрирано и информирано общество, или ще се поеме по пътя на нов вид колониализъм – технологичен, икономически, обществен и личностен. Бъдещето ще покаже, а дотогава е необходимо да се мобилизира вътрешният и привлеченият потенциал от знания за формиране на достойни алтернативи при прехода към новия стадий на икономическо развитие.

Използвана литература:

Ангелов, И. (2001). Целите на стопанската политика не може да се подменят със средствата. *Пару*, 14.08.2001, https://www.iki.bas.bg/english/CVita/angelov/24_08_2001.htm

Ангелов, А. (2003). *Икономиката на България и ЕС – стратегия за догонващо икономическо развитие до 2020 г.* С.: ИИИ при БАН, Фондация „Фридрих Еберт“.

Ангелов, И. (2020). *Стратегия за догонващо икономическо развитие на България до 2040 г.* С.: Изд. „Захари Стоянов“.

Белева, И. (коорд.). (2012-2015). *Годишен доклад на ИИИ при БАН „Икономическо развитие и политики в България: оценки и очаквания“.* С.: ИК „Горекс Прес“.

Белева, И., Димитров, М. (ред.). (2016). *Годишен доклад на ИИИ при БАН „Икономическо развитие и политики в България: оценки и очаквания“.* С.: ИК „ГорексПрес“.

Димитров, А., Чобанова, Р., Илева, П., Казанджиева, Р. и Лекова, К. (1998). *Бариери пред иновациите.* С.: Сиела.

Димитров, М. (научен р-л). *Стратегия за ускорено икономическо развитие на Република България.* Доклад за президента на Република България. С.: ИИИ при БАН.

Дракър, П. Ф. (2000 [1993]). *Посткапиталистическото общество.* С.: Лик.

Гегел, Г. (1929-1959). *Избранные сочинения в 14 томах.* Москва, Ленинград: Госполитиздат, Соцэкгиз.

Илиев, И. (2004). *Икономиката на България през периода 1949- 2001 г.* С.: Полиграфически комбинат „Димитър Благоев“.

Йоцов, В. (ред.). (2017-2020). *Годишен доклад на ИИИ при БАН „Икономическо развитие и политики в България: оценки и очаквания“.* С.: ИК „Горекс Прес“.

Йоцов, В., Луканова, П., Сарийски, Г., Несторов, Н. (2020). *Макроикономически параметри на развитието на българската икономика.* В: *Икономическо развитие и политики: реалности и перспективи.* С.: АИ „Проф. М. Дринов“.

Минасян, Г. (2020). *Неикономически ограничители на икономическия растеж.* В: *Икономическо развитие и политики: реалности и перспективи.* С.: АИ „Проф. М. Дринов“.

Пета национална научна конференция по политическа икономия „Политическата икономия и бъдещето на световната икономика“, 18 ноември 2020. С.: УНСС (под печат).

Портър, М. (2004 [1990]). *Конкурентното предимство на нациите.* С.: Класика и Стил.

Проданов, В. (ред.). (2004). *Догонващото развитие.* С.: Фабер.

Тодоров, В. (2020). *Изследователска програма „Класическата линия в съвременната икономическа теория“.* В: *Икономическо развитие и политики: реалности и перспективи.* С.: АИ „Проф. М. Дринов“.

Четвърта национална научна конференция по политическа икономия „Дигиталната икономика и предизвикателствата пред политическата икономия“, 20 ноември 2019. С.: УНСС.

- Чобанова, Р. (2003). Научната политика на САЩ. *Наука*, кн. 1.
- Чобанова, Р. (2007). Икономика на знанието и иновации. В: Димитров, М. (отг. ред.). *Студии за ускорено развитие на българската икономика*. Икономически институт - БАН. С.: ГорексПрес.
- Чобанова, Р. (2012). *Иновативност на националната икономика*. С.: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Чобанова, Р., Тасев, А., Миланова, А., Найденова, П. (2012). *Знанието като икономически ресурс*. С.: АИ „Проф. М. Дринов“
- Чобанова Р. (2015). Научна и иновационна политика: към интелигентна специализация за икономическо развитие на България. *Икономическа мисъл*, N 5, с. 3-29.
- Чобанова, Р., Ножаров, Щ. (2018). Икономически проблеми и решения в научните конференции в България. *Икономическа мисъл*, N 5, с. 117-133.
- Чобанова, Р. (2020). Необходимост от нова парадигма за икономическо развитие. В: *Икономическо развитие и политики: реалности и перспективи*. С.: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 69-75.
- фон Тунзелман, Н. (2002). Взаимно съгласуване на мрежите и иновации в икономиките в преход. *Икономическа мисъл*, N 3.
- Bauer, L., Boksberger, P., Hergel, J. (2008). The virtual dimension in tourism: criteria catalogue for the assessment of eTourism applications. In: O'Connor, P., Höpken, W., Gretzel, U. (eds.). *Information and Communication technologies in tourism: proceedings of the international conference in Innsbruck 2008*, Springer. Wien, pp. 522-532.
- Beck, U. (1992). *Risk society: towards a new modernity*. London: Sage.
- Beck, U. (1999). *What is Globalization*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1999a). *World risk society*. Cambridge: Polity Press.
- Businessdictionary (2017). Available at <http://www.businessdictionary.com/definition/digitization.html>
- Bell, D. (1973). *The coming of the post- industrial society: A venture of social forecasting*. New York: Basic books.
- Cattell, J. M. (1905). A Biographical Directory of American Men of Science. *Science NS 21 (1905): 899*.
- Copestake, J. (1999). Theories of economic development. 2nd draft of an article for the UNESCO. *Encyclopedia of the Life Sciences*. UK: University of Bath.
- Chobanova, R., Kocarev, L. (2019). Digitalisation as a challenge for enterprises in 21st century. *Economic Studies*, Vol. 28, N 1, pp. 153-173
- Drucker, P. (1969). *The Age of Discontinuity; Guidelines to Our Changing Society*. New York: Harper and Row.
- Eecke, W. (1983). Hegel on Economics and Freedom. ARSP: Archiv Für Rechts Und Sozialphilosophie. *Archives for Philosophy of Law and Social Philosophy*, 69(2), pp. 187-215. Retrieved February 26, 2021. Available at <http://www.jstor.org/stable/23679321>

Ellen MacArthur Foundation (2013). *Towards the Circular economy. Economic and business rationale for accelerated transition*, Vol. 1 Available at <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy/concept>

Ellen MacArthur Foundation (2020). *Our mission is to accelerate the transition to a circular economy*. Available at <https://www.ellenmacarthurfoundation.org> [Accessed: 2020-09-20].

European Commission (2010). *Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. COM(2010) 2020 final.

European Commission (2010a). *Innovation union scoreboard*. Available at <http://www.proinno-europe.eu/inno-metrics/page/innovation-union-scoreboard-2010>

European Commission (2015). *Circular Economy Action Plan*. Available at http://ec.europa.eu/environment/circular-economy/index_en.htm [Accessed: 2020-09-20].

European Commission (2015a). *Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council Amending Directive 2008/98/EC on waste*. COM 595 final. Available at https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:c2b5929d-999e-11e5-b3b7-01aa75ed71a1.0018.02/DOC_1&format=PDF [Accessed: 2020-09-20].

European Commission (2017). COM(2017) 490 final, 13/09/2017. *GROW (DG Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs)*. Communication from the Commission to the Institutions. Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the 2017 list of Critical Raw Materials for the EU. Available at <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/?fuseaction=list&coteld=1&year=2017&number=490&language=en> [Accessed: 2020-09-20].

European Commission (2018). COM(2018) 29 final. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a Monitoring Framework for the Circular Economy. Available at <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A29%3AFIN>

European Commission (2020). *International digital economy and society index, DESI 2020*. Available at <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/digital-economy-and-society-index-desi>

European Commission (2020a). *European innovation scoreboard (EIS)*. Available at https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en

European Commission (2020b). Changing how we produce and consume: New Circular Economy Action Plan shows the way to a climate-neutral, competitive economy of empowered consumers. March 30. Available at https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_420

Fiti, T., Drangovska, T. (2020). Fiscal policy and economic development. In: *Economic development and policies: realities and prospects*. Sofia: Prof. Marin Drinov PH of BAS.

Geisendorf, S., Pietrulla, F. (2017). The circular economy and circular economic concepts – a literature analysis and redefinition. *Thunderbird International Business Review*, 60(3). DOI: 10.1002

Ghisellini, P., Cialani, C., Ulgiati, S. (2016). A review on circular economy: The expected transition to a balanced interplay of environmental and economic systems. *Journal of Cleaner Production*, 114, 11-3214(7), pp. 11-32

Härting, R., Schmidt, R., Möhring, M. (2016). Nutzenpotenziale von Industrie 4.0 und Digitalisierung. In: Härting, R. (ed.). *Industrie 4.0 und Digitalisierung – Innovative Geschäftsmodelle wagen!* Tagungsband, 8. Transfertag, Aalen 2016, BOD Norderstedt, pp. 19-32.

Hristozov, Y., Chobanov, P. (2020). Innovation environment towards smart specialization and circular economy. *Economic Studies*, 29 (6).

Inzelt, A, Csonka, L. (2020). *The Uses and Disuses of Doctoral Degrees in the Social Sciences and the Humanities: The Case of Hungary*. March, DOI: 10.1163/21971927-bja10001LicenseCC BY-NC 4.0

Mazzucato, M. (2013). *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. London, UK: Anthem Press.

Mazzucato, M. (2021). *Mission Economy: A Moonshot Guide to Changing Capitalism*. Allen Lane.

OECD (2020). *Digital Economy Outlook 2020*. November 27, Available at <https://www.oecd.org/sti/ieconomy/oecd-digital-economy-outlook-2020-bb167041-en.htm> [Accessed 2021-01-3].

Perez, C. (2002). *Technological Revolutions and Financial Capital. The Dynamics of Bubbles and Golden Ages*. Northampton, MA: Edward.

Pinkard, T. (2017). *Does History Make Sense? Hegel on the Historical Shapes of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Portnoff, A.-Y. (2003). *Pathways to Innovation*. FUTURIBLES, mimeo. Paris.

Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Schumpeter, J. A. (1934a). *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper and Row.

Schumpeter, J. A. (1939). *Business cycles: a theoretical, historical and statistical analysis of the capitalist process*. N.Y.: MacGraw-Hill.

Tapscott, D. (1997). *The digital economy: promise and peril in the age of networked intelligence*. New York: McGraw-Hill.

von Hayek, F. (1945). The Use of Knowledge in Society. *American Economic Review*, XXXV, 4, Available at www.econlib.org/library/Essays/hykKw1.html

World Bank (2012). *Global competitiveness report 2011-2012*. Available at <http://reports.weforum.org/global-competitiveness2011-2012/>

18.01.2021 г.